

УДК 340.130

О. О. САМОЙЛЕНКО,
кандидат юридичних наук

ЗВІД ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ – ПАМ'ЯТКА ЮРИДИЧНОЇ ДУМКИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена унікальній систематизації законодавства – Зводу законів Російської імперії. Проаналізовано основні причини створення Зводу. Визначено, що під час роботи над ним було вперше узагальнено і сформульовано багато юридичних понять. Звід сприяв становленню правової системи Росії і мав значний вплив на розвиток юриспруденції. Розкриваються як досягнення, так і недоліки Зводу. З'ясовано його значення для України.

Ключові слова: Звід законів Російської імперії, закон, звичаєве право, систематизація законодавства, інкорпорація, кодифікація.

Самойленко Е. А. Свод законов Российской империи – памятник юридической мысли XIX века

Статья посвящена уникальной систематизации законодательства – Своду законов Российской империи. Проанализированы основные причины создания Свода. Определено, что во время работы над ним, впервые обобщены и сформулированы многие юридические понятия. Свод способствовал становлению правовой системы России и имел значительное влияние на развитие юриспруденции. Раскрываются как достижения, так и недостатки Свода. Выяснено его значение для Украины.

Ключевые слова: Свод законов Российской империи, закон, обычное право, систематизация законодательства, инкорпорация, кодификация.

Samoilenko O. O. The Code of laws of the Russian Empire – a memorial of juridical thought of XIX century

The article is devoted to the unique systematization of the legislation – the Code of Laws of the Russian Empire. The main reasons for the creation of the Code have been analyzed. It was determined while working on it that many legal concepts were compiled and formulated firstly in the Code. The Code contributed to the formation of the Russian legal system and had a significant impact on the development of the law. There are revealed both advantages and drawbacks of the Code. Its value for Ukraine has been discovered.

Keywords: Code of Laws of the Russian Empire, the law, customary law, systematization of legislation, incorporation, codification.

У розвитку права слід відзначити унікальну систематизацію законодавства – Звід законів Російської імперії. На початку ХІХ століття зростала необхідність в кодифікації права. Це було пов'язано передусім із розвитком капіталістичних відносин та зміною соціально-економічних умов у державі, що своєю чергою вимагало удосконалення норм права, які б відбивали його розвиток. Існувала велика кількість джерел, які мали різне походження, різну форму і різнились змістом та історичним значенням. Крім того, було відсутнє чітке розмежування понять «закон» і «підзаконний акт», хоча відповідні спроби й робилися. Кількість нормативно-правового матеріалу з кожним

роком зростала, причому власне закони неможливо було вирізнити з маси інших правових актів¹. Через суперечності між законами та підзаконними актами збільшилося свавілля місцевих органів влади, а так само розбіжність законодавчих актів із справжніми потребами держави. Із приходом до влади, Микола I одразу звернув свою увагу на надзвичайну заплутаність законодавства Імперії, а також на ряд невдалих спроб його кодифікації, що робилися протягом майже 125 років². Це величезне завдання, так і не розв'язане усіма попередніми комісіями, було успішно виконано під час роботи Другого відділення власної канцелярії імператора (далі – Друге відділення). Формально керуючим Другим відділенням був призначений колишній ректор Петербурзького університету М. А. Балугьянський. Фактично усіма справами керував Михайло Михайлович Сперанський – видатний політичний діяч, реформатор, законотворець. Завдяки енергії якого протягом трьох років були зібрані всі закони, що накопичилися за попередні 180 років. Підсумком цієї діяльності було створення Зводу законів Російської імперії.

Будучи орієнтованим на базові принципи західноєвропейського державного устрою, М. М. Сперанський пропонував імператору скласти нові уложення, проте Микола I відкинув пропозиції про складання нових законів. Крилатими стали його слова: «Замість творення нових законів я звелів зібрати спершу і привести в порядок ті, які існують ...»³.

Виданню Зводу передувала кропітка робота над Повним зібранням законів Російської імперії (ПЗЗ) – найповнішою збіркою законодавчих актів, розташованих у хронологічному порядку, за номерами затвердження кожного акта царем. Звід був другим етапом кодифікації права. Навіть складно собі уявити, яким чином заснованому Миколою I на початку 1826 року Другому відділенню вдалося за шість років систематизувати законодавство в формі інкорпорації, створивши Звід законів Російської імперії. Це було зібрання чинних на той час законодавчих актів, розміщених у тематичному порядку. Звід законів Російської імперії був виданий в 1832 році. 31 січня 1833 року Звід був оголошений діючим джерелом права з 1 січня 1835 року. У цьому ж маніфесті було зазначено, що всі закони, видані після 1 січня 1835 року, будуть за порядком книг Зводу і з посиланням на їх статті розподілятися в щорічному продовженні Зводу, в силу чого «Звід законів, одного разу влаштований, збережеться завжди в повноті його єдності»⁴.

Структура Зводу була визначена М. М. Сперанським і включала в себе вісім головних відділів, розподілених по 15 томах. Звід включав 36 тисяч статей і 6 тисяч додатків. Сюди увійшли чинні законодавчі норми, які були систематизовані тематично, а хронологічно він охоплював період з початку XVIII століття і до 1 січня 1832 року. З огляду на досвід створення ПЗЗ, яким займалося Друге відділення, і яким була здійснена величезна робота з відшукування та звірення законів та урядових розпоряджень (перше Повне зібрання законів з'явилося в 1830 році, складалось з 45 томів, що містили 30 920 актів і 6 томів додатків), під час складання Зводу були виключені майже всі закони, що вийшли з ужитку. Весь матеріал Зводу був розташований за галузевим принципом на відміну від ПЗЗ. В основу його структури було покладено розподіл права на

публічне і приватне, що йшло від західноєвропейських буржуазних концепцій. Під час роботи М. М. Сперанський намагався виключати повторення, зберегти стиль закону, скорочуючи при цьому занадто обсяжні тексти, з кількох суперечливих законів він залишав пізніший. Також Сперанський мав на меті забезпечити доступність законодавства, розуміючи під цим не тільки спрощення пошуку нормативного матеріалу, а й певну модернізацію законодавства та усунення його дефектів: зміна стилю, мови нормативних актів, ліквідацію прогалин, протиріч, анахронізмів тощо. Разом з тим укладачі Зводу не мали можливості вносити принципові зміни в закони, в результаті чого Зводу були притаманні громіздкість, неповнота, архаїчність і суперечливість низки правових норм. Автори Зводу намагалися писати сучасною мовою, відступивши від застарілої і часто малозрозумілої мови актів XVII–XVIII століть.

Підготовлений матеріал піддавався ревізії в особливих комітетах, заснованих в різних міністерствах і управліннях. Зауваження на Звід подавалися безпосередньо Миколі I, а далі передавалися в Друге відділення. Ревізія Зводу проводилася протягом чотирьох років і була завершена в травні 1832 року. Загальна кількість зауважень на статті всього Зводу досягла 2 тисяч, з них М. М. Сперанський прийняв близько 500. На початку 1832 року перша книга Зводу, присвячена установам, надійшла до друку і до кінця того ж року весь Звід був видрукований накладом в 1200 примірників і поданий у Державну раду⁵. Після смерті М. М. Сперанського Звід перевидавався в 1842 і в 1857 роках, надалі перевидавалися лише окремі томи, а закони, які приймалися в проміжку між новими виданнями Зводу, містилися в «Додатках до Зводу». За задумом М. М. Сперанського, Звід мав являти собою загальний склад законів, проте він не обіймав усіх галузей законодавства. В нього не увійшли деякі особливі і місцеві закони, включені в особливі зведення.

Під час підготовки та затвердження Зводу у складі Другого відділення працювала спеціальна група юристів під керівництвом професора права І. М. Даниловича. Вона збирала і систематизувала норми права, чинні в західних губерніях Російської імперії, приєднаних до неї наприкінці XVIII століття під час поділу Речі Посполитої. Данилович підготував проект, названий «Звід місцевих законів Західних губерній»⁶. Проект було передано до Державної Ради, яка в 1838 році його схвалила, але юридичної сили він так і не набув. В урядових колах поширювалась думка про необхідність встановлення єдиного порядку застосування правових норм і цілковитого усунення місцевих відмінностей і особливостей – внаслідок максимального наближення правових систем України і Росії шляхом поширення на Україну загальноімперського законодавства.

Кожний том Зводу був самостійним зібранням правових норм, що мав єдину для всіх томів нумерацію статей. Деякі з томів (томи I, V, X) склалися з кількох частин. Окремі томи включали статuti, положення, установи, які своєю чергою поділялися на книги. Останні склалися з розділів, глав, відділень і статей. Розглянемо коротко структуру і зміст 15 томів Зводу. Так, у I–III томах Зводу містяться основні закони: звід основних державних законів (Том I, ч. 1); установи а) центральні (Том I, ч. 2); б) місцеві (губернські уста-

нови Том II, ч. 1), установи цивільного управління козаків (Том II, ч.2); в) статуту про службу цивільну (Том III). Наступні томи присвячені законам урядових сил: звід статутів про повинності (Том IV); статут про прями податки та мито (Том V); звід установ та статутів митних (Том VI); статут монетний, звід установ та статутів гірничих тощо (Том VII). У VIII томі, ч. 1 міститься звід статутів про казенні оброчні статті, статут про управління казенними мастками у Західних та Прибалтійських губерніях; у ч. 2 – звід статутів рахункових в 13 книгах. IX том присвячений законам про стани та їхні права – у двох книгах. Наступний том висвітлює закони цивільні та межові (Том X) – ч. 1 – звід законів цивільних у чотирьох книгах; положення про казенні підряди і поставки; ч. 2 – звід законів межових, у трьох книгах. Статути державного благоустрою містяться у XI–XII томах: (Том XI, ч. 1) – статути управління духовних справ іноземних сповідань, звід статутів наукових установ та навчальних закладів; ч. 2. – статут кредитний, статут про векселі, статут торговельний, статут судочинства торговельного, статут консульський, статут про промисловість. Статути шляхів сполучення, будівельний, пожежний, телеграфний, про благоустрій в казенних поселеннях, звід статутів про благоустрій в козацьких поселеннях, звід установ і статутів про колонії іноземців в імперії тощо, містяться у XII томі – 1, 2 ч. Далі подавалися статути благочиння (поліцейські закони): статут про забезпечення народного продовольства, статут про громадське піклування, статут лікарський та інші (Том XIII); статут про паспорти і біглих, положення про види на проживання, статут про цензуру і друк, звід статутів про попередження і припинення злочинів, звід установ і статутів про осіб, яких тримають під вартою, звід установ і статутів про засланих тощо (Том XIV). Закони кримінальні та кримінально-процесуальні: уложення про покарання кримінальні і виправні, статут про покарання, що накладаються мировими судьями (Том XV)⁷. У 1876 р. була зроблена спроба приступити до нового видання Зводу, однак воно залишилося незавершеним. У 1885–1897 роках велика частина томів Зводу видання 1876 р. і деякі з томів видання 1857 р. були замінені новими. При цьому до складу Зводу вперше вводилися статути наукових установ та навчальних закладів Міністерства народної освіти, а із Судових статутів 1864 р. і колишньої другої частини X тому у 1885 р. був утворений новий XVI том Зводу⁸. У XVI том ввійшли: ч. 1 – установа судових приписів; статут цивільного судочинства; положення про нотаріальну частину; статут кримінального судочинства; правила про устрій судової частини та провадження у судових справах у місцевостях, в яких діє положення про земських дільничних начальників; ч. 2 – установа місцевих судових приписів колишнього устрою; закони про судоустрій цивільний; положення про стягнення цивільні; закони про судоустрій у справах про злочини і провини тощо. Слід також зазначити, що у Звід законів не увійшли законодавчі акти військового і військово-морського відомств, та про імператорський двір. Не увійшли до нього й деякі інші зводи та збірники законів.

В Україні Звід набув чинності з 1835 року лише в частині, яка регулювала державні і адміністративно-правові відносини. На початку сорокових років XIX ст. застосування загальноімперського законодавства показало, що багато

загальноросійських норм суперечать традиційним нормам права, які склалися в Україні. Як зазначав професор Л. Кассо у роботі «Загальні і місцеві цивільні закони», на територіях, приєднаних в XVII, XVIII та XIX століттях до Росії, і після видання Зводу законів, більшість зберегла свої особливості в області матеріального цивільного права⁹. Так на Правобережній Україні реально діяли не скільки закони, скільки норми звичаєвого права. Необхідно прийняти до уваги, що норми звичаєвого права України були настільки досконалими і авторитетними, що їх неможливо було витіснити з системи діючого права. Це й змусило законодавця санкціонувати їх і визнати джерелом права¹⁰. Так, при підготовці 2-го видання Зводу законів Російської імперії у 1840–1842 роках був підготований проект указу про дію особливих законів для території Чернігівської і Полтавської губерній. Всі їх особливості були викладені у 163 параграфах і підготовлені до внесення в друге видання Зводу¹¹. 15 квітня 1842 року вони були схвалені указом імператора і затверджені до включення в X том Зводу. Норми «Зводу законів Західних губерній», що були зведені групою юристів під керівництвом професора права І. М. Даниловича і затверджені в 1838 році, вводилися для застосування їх тільки у Чернігівській та Полтавській губерніях. Таких норм налічувалося 53 з 3979 статей і регулювали вони переважно сімейні та спадкові відносини. У регулюванні правових відносин були певні відмінності між Україною та Росією: у визначенні дієздатності особи, майнових відносин подружжя, права спадщини, інституту опіки, родових маєтків, права на чуже майно і знайдену річ, розподілу спільного майна, дарування майна, строків давності, забезпечення виконання договорів тощо¹². Таким чином, розвиток правової системи України відбувався шляхом централізації і уніфікації, скасування системи права, що діяло в Україні, і поширення на її територію загальноросійської системи при збереженні окремих особливостей, які склалися історично.

Так, на більшій частині території України (Лівобережної – Полтавської і Чернігівської губерніях; Правобережної – Київської, Волинської, Подільської губерніях) тривалий час діяли джерела місцевого і польсько-литовського походження. Однак російські законодавчі акти діяли поряд з ними, зміцнювали і доповнювали існуючу систему місцевого права. На іншій частині території України (Слобідсько-Українська, Новоросійська, Таврійська губернії), після приєднання її до Росії, було запроваджене як основне джерело права – загальноросійське законодавство. Як зазначає дослідник поширення на Україні дії російських джерел права А. Б. Дубровіна, в першій половині XIX ст., дуже яскраво проявилась тенденція поширення загальноімперського законодавства на територію Правобережної і Лівобережної України, створенням спеціальних для цих губерній норм цивільного і кримінального права¹³. Все це привело до уніфікації системи джерел права, діючих в Україні, і припинило застосування норм попереднього права. У ході запровадження єдиної правової системи на усій території Російської імперії у 1840 р. на Лівобережну і у 1842 р. на Правобережну Україну поширилося загальноімперське цивільне і кримінальне законодавство, притому для Правобережної України місцеве право було скасоване беззастережно, а на Лівобережній Україні допускалось

застосування лише тих норм місцевого цивільного права, які увійшли до Зводу законів Російської імперії.

Разом з цим, Звід законів не був бездоганим, він мав ряд недоліків, які були викликані об'єктивними причинами – недосконалістю і архаїчністю чинного російського законодавства, а також інкорпоративною формою систематизації, що не допускала внесення принципових змін в упорядкуванні правових норм. Було зрозуміло, що необхідно проводити подальші роботи із систематизації законодавства, але вже на більш високому рівні – у формі кодифікації.

Таким чином, будучи видатним досягненням правової думки першої половини XIX століття, Звід законів знаменував собою новий етап в історії розвитку вітчизняного права, змінивши безліч нормативних актів, розкиданих в різних джерелах, на упорядковане зібрання законів, доступне всім державним органам і підданам імперії. Під час роботи над Зводом було вперше узагальнено і сформульовано багато юридичних понять. Звід сприяв становленню правової системи Росії і мав значний вплив на розвиток юриспруденції. На той час Звід можна сміливо назвати – довідником для юристів. За складання Зводу законів, Микола I нагородив М. М. Сперанського орденом Андрія Первозванного. Звід був класичним зразком систематизації законодавства. В Україні Звід набув чинності з 1835 року лише в частині, яка регулювала державні і адміністративно-правові відносини. В 1840 році на Лівобережжю, а в 1842 на Правобережжю Україну поширено чинність Зводу і в частині цивільного та кримінального права¹⁴. Звід законів у своїй основі залишався незмінним аж до 1917 року.

1. *Градовский А. Д.* Закон и административное распоряжение по русскому праву // Сборник государственных знаний. – СПб., 1874. – Т. 1. – С. 2. 2. *Корф М. А.* Жизнь графа Сперанского. – СПб., 1861. – С. 299. 3. *Мицкевич А. В.* Систематизация законов Российской империи М. М. Сперанским // Журнал российского права. – № 5. – 2001. – С. 158. 4. *Юшков С. В.* История государства и права СССР. Ч 1. – М., 1961., – С. 478. 5. *Майков П. М.* О Своде законов Российской империи. – М., 2006. – (Русское юридическое наследие) – С. 45. 6. *Данилович И. Н.* Обзор исторических сведений о состоянии свода законов Западных губерний. СПб., 1837. Воспроизведено в оригинальной авторской орфографии издания 1837 года. Издательство Книга по Требованию, 2012. – С. 63. 7. *Свод законов Российской империи.* (Сводъ законовъ Россійской имперіи). – Тип. Второго Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии: СПб. – 1857–1868 // <http://www.runivers.ru/lib/book7372/> 8. *Історія держави і права України.* Академічний курс. Т. 1. – Под ред. *В. Я. Тація, А. Й. Рогожина.* – К., 2000. – С. 479. 9. *Кассо Л. А.* Общие и местные законы. (Вступительная лекция, читанная в Харьковском университете 27 января 1896 г.) – Харьков, 1896. – С. 4. 10. *Ткач А. П.* Історія кодифікації дореволюційного права України – К., 1968 – С. 26. 11. *Нольде А. Е.* Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском. Выпуск 1: Попытка кодификации литовско-польского права – СПб., 1906 – С. 303. 12. *Чехович В. А.* Звід місцевих законів західних губерній Російської імперії 1837 // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – С. 572. 13. *Дубровіна А. Б.* Джерела права України в першій половині XIX ст. // Проблеми правознавства. 1966. – С. 25. 14. *Рогожин А. Й.* Звід законів Російської імперії // Юридична енциклопедія. – К., 1999. – С. 570.

Samoilenko O. The Code of laws of the Russian Empire – a memorial of juridical thought of XIX century

This article is devoted to the unique systematization of legislation – the Laws of the Russian Empire. The basic reasons for the establishment of the Code have been analyzed. It was a collection of the current legislative acts placed in thematic order. “Laws of the Russian empire” was published in 1832. January 31, 1833 it was announced the current source of law beginning from January 1, 1835. The structure of the Code was determined by M. M. Speranski and included eight major departments distributed in 15 volumes. The Code was republished in 1842 and 1857, later there were republished only individual volumes and laws, that were adopted between new editions of the Code, were contained in the “Supplement to the Code.” According to M.M. Speranski, the Code was to be a general structure of laws, but it did not serve all branches of law. The Code first formulated and summarized many legal concepts. The Code contributed to the formation of the legal system and had a significant impact on the development of jurisprudence. The article reveals both achievements and drawbacks of the Code: imperfection, archaic current Russian legislation, incorporative form of systematization etc. It was discovered its importance for Ukraine: the use of General-law showed that many general rules conflict with traditional norms of law that developed in Ukraine. Therefore, the second edition of the Code in 1842 included provisions that were introduced for use only in Chernihiv and Poltava provinces. Those standards were 53 from 3979 articles.

Keywords: Code of Laws of the Russian Empire, the law, customary law, systematization of legislation, incorporation, codification.

УДК 321 (091); 340 (091); 340.13

І. В. МУЗИКА

кандидат юридичних наук

**НОРМАТИВНІ АКТИ ЦК КПРС ТА ЦК КПУ В СИСТЕМІ
ДЖЕРЕЛ ПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ**

Стаття є спробою розглянути нормотворчість керівних партійних органів СРСР та УРСР як одну з форм нормотворчості та правотворчості, охарактеризувати види нормотворчості керівних партійних органів, висвітлити роль і місце нормативних актів ЦК КПРС та ЦК КПУ в системі джерел права УРСР повоєнного періоду.

Ключові слова: історія права, система джерел права, нормативні акти ЦК КПРС та ЦК КПУ, юридична сила, нормотворчість, правотворчість, Українська РСР.

Музыка И. В. Нормативные акты ЦК КПСС и ЦК КПУ в системе источников права Украинской ССР послевоенного периода.

Статья является попыткой рассмотреть нормотворчество руководящих партийных органов СССР и УССР как одну из форм нормотворчества и правотворчества, охарактеризовать виды нормотворчества руководящих партийных органов, осветить роль и место нормативных актов ЦК КПСС и ЦК КПУ в системе источников права УССР послевоенного периода.

Ключевые слова: история права, система источников права, нормативные акты ЦК КПСС и ЦК КПУ, юридическая сила, нормотворчество, правотворчество, Украинская ССР.